

GERİLEME DÖNEMİNDE ANADOLU'YA YÖNELİK GÖÇLER

Faruk KOCACIK

Özet

Bu yazıda XIX. Yüzyılda çeşitli nedenlerle Balkanlar dışında, Kırım ve Kafkasya'dan, Türkistan'dan, İdil-Ural'dan, Azerbaycan'dan Osmanlı İmparatorluğu'na, özellikle de Anadolu'ya yönelik göçler ele alınmaktadır. Bugün toplumsal yapımızı daha iyi tanıyabilmek, özelliklerini anlayabilmek için dünü iyi bilmek gerekir. Yazımızda bu yaklaşımla ele alınan göçler hakkında kısaca bilgi ve göç miktarları sunulmaktadır. Bu bilgiler bazı tarihsel olayları, kendi koşulları içinde değerlendirme fırsatı vermektedir.

Anahtar kelimeler: Göç, Kırım, Kafkasya, Türkistan, İdil-Ural, Azerbaycan, Anadolu, Osmanlı İmparatorluğu

Immigrations to Anatolia in Decline Age of Ottoman Empire

Abstract

In this study, it has been discussed the immigrations to Ottoman Empire, especially to Anatolia, in 19th Century for a variety of reasons from the Crimean Khanate, the Caucasus, Idil-Ural, Turkistan, and Azerbaijan excepting the Balkans. It is very necessary to know the past in order to know our social structure and understand its characteristics today. In our study, brief information about the immigrations studied according to this approach and the amount of immigration have been presented. This information allows us to evaluate some historical events in their own conditions.

Key words: Immigration, Kırım, Turkistan, Idil-Ural, Azerbaijan, Anatolia, Ottoman Empir.e

I. Giriş

Anadolu, tarihsel gelişim içinde, gerek tarih öncesi gerek tarihsel dönemlerde büyük rol oynamış, birçok uygarlığın beşiği olmuştur. Bu tarihsel gelişim içinde toplumsal yapı da birçok değişikliklere uğramıştır.

Bugünkü Anadolu'nun toplumsal yapısı ve sorunları, geçmişteki toplumsal-ekonomik yapı ya da doğurguları ile ilişkilidir.

Osmanlı İmparatorluğu'nun kuruluşu bir "kolonizasyon devrimi" olarak nitelenmektedir (Barkan 1944: 343-356). Bir başka tanıma göre de, Osmanlı İmparatorluğu "Büyük Selçuklu İmparatorluğu ile başlayan bir büyük göç hareketinin, Anadolu ve Rumeli topraklarında gerçekleşen son ve en büyük sentezidir" (Ateş 1978: 102).

Osmanlı yönetim düzeni, kuruluş ve yükselme devirlerinde (1300-1579) imparatorluğun çeşitli bölgelerinde, kendinden önceki sosyal ve ekonomik yapıyı muhafaza etmek ilkesine dayandığından (Göyünç 1973: 71-99) Anadolu ve Balkanlar'da tımar sistemi titizlikle uygulanmaktaydı. On-altıncı yüzyıl ortalarından itibaren tımar düzeninin, kısmen dış ekonomik etkenlerle bozulması üzerine (Lewis 1970: 29-31) devletin sosyal, yönetsel ve mali yapısı değişmeye başladı (Karpas 2002: 57-77).

İmparatorluğun on-altıncı yüzyıla kadarki dışa dönük olan yerleştirme politikası da, toprak kayıpları nedeniyle on-dokuzuncu yüzyılda zorunlu olarak içe dönük bir görünüm kazandı. Artık sınırlar dışındaki topraklarda kalan Müslüman Türkler Anadolu'ya veya elde bulundurulmuş diğer kesimlere göç etmeye başlamışlardı. Bu göçler Cumhuriyet döneminde de devam etmiştir.

Osmanlı İmparatorluğu'nun çöküşünü, yol açtığı olağan üstü giderlerle bir ölçüde hızlandıran göçler, toplumun yapısına da büyük etkilerde bulunmuş, bu etkiler günümüze dek süregelmiştir. Bugün Anadolu'da var olan köylerin büyük bir kısmı bu göç dalgaları ile gelenlerce kurulmuştur. .

II. Gerileme döneminde Anadolu'ya yönelik göçler

Osmanlı İmparatorluğu'nun gerileme döneminde, Anadolu'ya ve imparatorluğun henüz elde bulunan topraklarına on-sekizinci yüzyıl sonlarından itibaren çeşitli yerlerden, değişik tarihlerde göçler yapılmıştır (Göyünç 1973:71).Bu yazıda Balkanlar hariç, diğer yerlerden Anadolu'ya yapılan göçlere yer verilmektedir. Konu edilen göçler kuzey ve doğu yönlerinden yapılan göçler olup aşağıda kısaca ele alınmaktadır.

A. Kırım'dan Göçler

On-beşinci yüzyıl başlarında Altınorda devletinin dağılması ile ortaya çıkan hanlıklardan güney-batıda bulunanı Kırım Hanlığı adını aldı.1475 yılında Osmanlı yönetimini kabul eden Kırım Hanlığı, 1774 yılında Küçük Kaynarca Antlaşması ile Osmanlı Devletiyle olan bağlantısını kesti. 1783 yılında ise Rus Çarlığının bir ili oldu (Bala 1997a: 741-746). Bu tarihten sonra da Kırım'daki Türkleri azınlığa düşürerek ekonomik ve etnik kuvvet olmaktan çıkarmak için çeşitli baskılar, eziyetler yapıldı. Böylece yüzbinlerce halk Anadolu'ya ve Balkan yarımadasına göç etmiştir (Gözaydın 1948: 69 ve Türkansiklopedisi, XVII: 457).

Kırım'dan ilk göçler, 1785 yılında başlamıştır. Rus generali Potemkin'in halkı göçe zorlayan bildirisi üzerine başlayan göçlerin ilk devresi 1800 yılına kadar sürmüştür. Bâb-ı Âli defterlerindeki kayıtlara göre 1784-1800 yılları arasında göç eden Kırımlı Türklerin ancak 300.000 kadarının Türkiye'ye ulaşabildikleri, belirtilmektedir (Bala 1997b: 756-762).

Kırım'dan ikinci göç dalgası ise 1806-1812 yılları arasına ve 1812'de Napoleon'un Moskova seferine rastlar. Bu yılda Osmanlı Devleti'nin Napoleon'a yardım teklif etmesini bahane eden Ruslar, baskı ile Kırım halkını göçe zorlamıştır. Bu göç dalgası sırasında ise 200.000 kadar kırımlı göç etmiştir (Gözaydın 1948: 72-73).

Bu göçleri 1854-1862 yılları arasındaki göçler izlemiştir. Bu yıllar arasındaki göçler 1854-55 Kırım savaşı sonrası iyice artmıştır. 1854 yılında sahilde oturan Kırımlı Türklerin Kırım'ın içlerine yerleşmeleri istenince halk yine göçe başlamış ve 1856 yılında göç edenlerin sayısı 30-40.000'i ve (Pınson 1972: 44) 1860 yılında ise 100000'i bulmuştur (Pınson, 1973; 1048). 1860-62 yılları arasında ise göçler biraz daha artmış ve sadece bu iki yıl içinde 141.667 kişi Kırım'dan Anadolu ve Balkan yarımadasına göç etmiştir (İnalçık 1964: 68).

1870 yılında yalnız Or ilçesinde 320 köyden 287 adedi boşalmış, bunun 244 adedi ıssız kalmış ve harap olmuştur (İnalçık 1964: 68).

1874 yılında Rus hükümetinin askerlik emri çıkartarak, Kırımlı Türkleri askere almak istemesi, aynı yıl göçlerin artmasına neden olmuştur (Gözaydın 1948: 89).

1877-78 Osmanlı-Rus savaşı başlayınca, Kırım Türklerine karşı güvensizlikten doğan baskının şiddeti gittikçe artmıştır. Bu nedenle de Kırım'ı terkedenlerin ardı arkası kesilmemiştir (Gözaydın 1948: 95). 1878'e kadar Kırım'dan Balkan yarımadasına göç edip yerleşen binlerce Kırımlı Türk de bu tarihte yeniden Anadolu'ya göç etmek zorunda kalmıştır (Pınson 1973: 1047-48).

1895 yılında Kırım'ın 400.000 nüfusu içinde Ruslar %6.28, Ukraynalılar %16.2, Almanlar %6.22, Yahudiler %5.19, Rumlar %5, Bulgarlar %2.73, Ermeniler %2.49 oranındaydı. Kalanını (%55.89) da Türkler oluşturuyordu. Fakat Türkler'in artış oranı azalmıştı (Bala, 1997b; 757). 1897-1913 arasında Lüteranlar %2.34, Ortodokslar %2.45, Yahudiler %1.62 oranında bir artış gösterdikleri halde Türkler ancak % 0.71 oranında artmıştır (Bala 1997b: 757).

Yukarıdaki verilerin de doğruladığı gibi, Kırım'daki Tatarlar, Rus Çarlığının baskıları sonucu 1748 yılından 1913 yılına kadar çeşitli aralıklarla Balkan yarımadasına ve Anadolu'ya göç etmişlerdir. Siyasi ve ekonomik baskıların şiddetine göre zaman zaman hızlanarak, zaman zaman yavaşlayarak devam eden göçlerle Kırım'dan 1.2 milyona yakın Kırımlı göç etmiştir (Gözaydın 1948: 95). Yarımada'daki bir buçuk milyon nüfustan geriye sadece 238.000 kişi kalmıştır (Gözaydın 1948: 95).

B. Kafkasya'dan Göçler

Kafkasya, kuzey ve güney olarak ikiye ayrılır. Kuzey Kafkasya, güneyde Kafkas dağları, doğuda Hazar Denizi, kuzeyde Kuma ve Kuban nehirleri, batıda Karadeniz ile çevrilidir (Allen-Muratoff 1966: 3-4). Son iki yüz yıl içinde Osmanlı İmparatorluğu topraklarına bu ülkeden yapılan göçler, büyük bir kısmı Çerkezistan ve Dağıstan'dan (Bala 1997b: 456-459) oluşan Kuzey Kafkasya kısmından olmuştur.

Nüfusunun tamamını Müslümanların oluşturduğu kuzey Kafkasya'da yer alan Çerkezistan, Çeçenistan ve Dağıstan'da, Çerkezler (Adigeler), Ubıhlar, Abhazlar, Balkarlar, Osetler, Çeçenler, Lezgiler ve Kumuklar yaşıyordu (Firuzoğlu 1999: 687).

Göçebelikten yerleşik hayata geçen Kafkasya'daki Türk boyları özellikle Selçuklular ülkesinden akın eden Orta Asyalı boylar ile birlikte Moğol istilası zamanında bölgenin Türkleşmesinde etkili olmuşlardır (Caferoğlu 1976: 1121).

Kuzey Kafkasya'dan göçler 1768 yılından sonra Rusların burayı istilaları nedeniyle başlamıştır (Bala 1997c: 381). Şeyh Şamil'in 1859'da Ruslara yenilgisinden ve tesliminden sonra da bu göçler yoğunlaşmıştır (Pinson 1973: 71). Göçlerin en yoğun olduğu dönem ise 1859-1864 yılları arasındadır.

1863 yılında 100.000 tahmin edilen Çerkes göçmenlerinin, 1863-1866 yılları arasında 150.000 kişiye ulaştığı belirtilmektedir (Pinson 1973: 72). Kuzey Kafkasya'dan göç eden Çerkeslerin bir kısmı Avrupa Türkiye'sinde Bulgaristan, Trakya ve Makedonya bölgelerine, bir kısmı ise Anadolu'ya yerleştirilmiştir. 1864 Temmuz'una kadar Rumeli'ye yerleştirilenlerin sayısı

aile olarak 40.000 idi. Aynı yıl sonuna kadar bu sayı 70.000 aileye çıkmıştır. Aynı yıl sonlarında Sırbistan'da, Bulgaristan'da ve Tuna kıyılarında yerleştirilenler ise 150-200.000 kişi olarak gösterilmektedir. Osmanlı resmi belgelerine göre, Rumeli'de Çerkeslerin yerleştiği iller ve buralara düşen aile sayısı şu şekildedir:

Edirne	6.000 aile
Silistre-Vidin	13.000 aile
Niş-Sofya	12.000 aile
Ziştovi-Niğbolu	10.000 aile
Ruscuk-Doburca ve Kosova-Priştine	42.000 aile

Doburca'da, 1867 yılında 179.000 nüfustan 124.000'i Kırım ve Tatar göçmeniydi (Pinson 1973: 75). Çerkesler, 1867-68 ve 1876-78 yıllarında Bulgaristan'daki isyanları bastırmakta Osmanlı Devletine yardımcı olmuşlardır (Pinson 1973: 82).

Rumeli'deki bu yerleşmelerin yanı sıra Anadolu'ya da bir hayli Çerkes yerleştirilmiştir. 1860-65 yılları arasında Osmanlı topraklarına göç eden 600.000 Çerkes'ten 175.000'i Rumeli'ye, 30.000'i Ürdün, Şam ve Halep'e, geriye kalan 400.000'i de Anadolu'ya yerleştirilmiştir (Davison 1963: 151).

1864 yılında Samsun'da bulunan H. J. Lennep'in göçmenlere ilişkin anlattıklarından, kasabanın nüfusu 10.000'i geçmezken, gemiler dolusu gelen Çerkes göçmenlerinden dolayı 45.000 kişiyi aştığı, her gün deniz yoluyla 500'den fazla göçmen geldiği, sıtma, hava değişimi nedenleriyle ölümlerin çok olduğu anlaşılmaktadır (Lennep'ten aktaran Aktüre 1978: 101). Buna göre Kafkasya ve Kırım'dan göç edenlerin çoğu Anadolu'ya Samsun'dan başka Trabzon, Batum, Akçakoca, Giresun, Fatsa, İnebolu, Ayancık, Şile limanlarından giriş yapmışlardır. Çerkesler'in deniz yoluyla ve eşyasız olarak Kafkasya'yı terk etmelerinin şart koşulduğu da bilinmektedir (Aydemir 1988: 34).

1859 yılında Şeyh Şamil'in yenilgisinden sonra da bazı Çerkesler Ruslara karşı direndiler, ancak bu direnmeler 1864 yılında Rusların etkisiyle son buldu. Göç edenlerin yanı sıra 1877 yılına kadar çeşitli baskı ve eziyet altında yaşamlarını sürdüren Çerkesler 1877'de başlayan Osmanlı-Rus savaşından yararlanarak yeniden ayaklanmışlardır. Osmanlı ordusu yenilince de Çerkesler'in bütün ileri gelenleri idam olunup, çoğu da Sibiry'a sürülmüş ve ellerinden malları ve toprakları alınmıştır (Bala 1997c: 384).

1877'den 1897'ye kadar göç eden Çerkeslerin miktarı 323.000 olarak gösterilmektedir (Kutlu, 1973-74; 24). Bu sayıyı 500.000 olarak gösterenler de

vardır (Türkiye Ansiklopedisi, XVII; 458). Ayrıca Berlin Antlaşması ile de Çerkeslerin bir kısmı Suriye'ye gönderilmiştir (Şimşir 1968:351-391).

Kuzey Kafkasya'dan yapılan göçlere ilişkin sayılar görüldüğü gibi oldukça değişiktir (Barthold 1997: 141 ve Yüksel 1994:116-117). Ortalama olarak da 1.2 milyonun üzerinde Çerkesin göç ettiği belirtilir (Karpas 1985:68 ve 2002:57-77). Değişmeyen gerçek ise Çarlık Rusya'sının çeşitli baskı ve zulümlerle Çerkeslerin göçüne neden olduğu, topraklarını, mallarını elinden aldığı ve bu politika nedeniyle önceleri Balkan yarımadasına, 1877'den sonra da oradan Anadolu'ya veya doğrudan doğruya kendi ülkelerinden Anadolu'ya göç ettikleridir. (Alpan 2000 : Eser 1999 VE Andrew 2000 de Çerkeslerin Anadolu'daki yerleşim yerleri verilmektedir.

C. Türkistan'dan göçler

Doğu ve Batı olarak ikiye ayırıp inceleyeceğimiz Türkistan'dan da çeşitli tarihlerde göçler olmuştur. Doğu Türkistan 16.yüzyıl başlarına kadar Çağatay ulusunun elinde bulunmuş, sonra da Moğolistan'ın batı kısmı Özbeklerin eline geçmiştir (Barthold 1997:141). 1508 yılında ise Doğu Türkistan'ın elinde sadece İli nehrinin doğusu ile Tien-Şan'ın (Türkistan) güneyindeki bölge kaldı.1760 yılında Çinlilerin eline geçen Doğu Türkistan halkı, Çinlilerle uzun yıllar mücadele etmiştir (Hayit 1975: 120). 1764 Yılından itibaren başlayan bu mücadelelerde alınan yenilgiler, zaman zaman Doğu Türkistan'dan yakın çevreye göçlere neden olmuştur. Örneğin 1848 yılındaki yenilgi üzerine 10.000 kadar göçmen Kaçgar'ı terk ederek 110 km. uzağındaki Hokant Hanlığı'na doğru göç etmiştir. Doğu Türkistan halkı Çinlilerden başka Rusların da saldırılarına uğramıştır (Hayit,1975;140-149). Rus ve Çin politikalarının baskısı altında yaşamlarını 1931-1934 yıllarına kadar sürdüren Doğu Türkistan halkından Anadolu'ya göç edenleri çok azdır. Bunun nedeni yolun uzaklığı ve ulaşım güçlüğü olmuştur (Mutlubay – Turfani 1976:1222-23).

Türkistan'ın kademeli olarak işgali ülkenin eski idari kuruluşunun kaldırılmasına ve bunun yerine değişik zaman ve koşullar altında Rus teşkilatının yerleşmesine yol açmıştır. Özellikle 1865 yılında bu amacı gerçekleştirmek için çabalar yoğunlaştırılmıştır. Rus politikası ve baskıları Türkistan'daki Türklerin yaşam koşullarını zorlaştırmış ve göçlere yol açmıştır. Ancak bu göçler hakkında güvenilir sayısal veriler bulunmamaktadır.

D. İdil-Ural Türklerinin göçleri:

Kazan şehrinin kuzeyindeki Fin asıllı Komi, Ud ve Viyatka bölgesinden, güneyde Astrahan'a ve Hazar Denizi'ne kadar, batıda Şura nehrinden,doğuda Ural dağlarına kadar uzanan,,diğer bir deyişle İdil (Volga)

nehirnin orta ve aşağı kısımları ile, buna bağlayan nehirlerin suladığı yerleri içine alan bölge İdil-Ural bölgesidir (Temir 1976:1251-1255).

Her Rus-Osmanlı savaşı İdil-Ural'da da göçlerin ortaya çıkmasına neden olmuştur. 1768-1774 yıllarında artan Ruas baskısı sonucu 70.000 Tatar kaçak olarak küçük gruplar halinde Kırım'a göç etmiştir. 60.000 Nogay ise Cungarya'ya gitmiştir. 1780-1800 yılları arasında ise göç edenlerin sayısı 40.000 kadardır. 1854 ve ondan sonraki yıllarda bu sayı 100.000 olarak tahmin edilmiştir. Kırım Hanlığı'nın Ruslar tarafından yıkıldığı 1883 senesinden sonra göç azalmış, ancak bu defa Kırım'dan çıkan göçmenler Anadolu'ya gelmişlerdir (Kurat 1966: 65-83).

E. Azerbaycan'dan göçler:

Azerbaycan'dan göçler, Ruslar'ın Ermenileri Türklere karşı kullanmaya başlaması üzerine 1880'lerde başlar. 1812-15 yılları arasında 7.000, 1829 yılında 9.000, 1860 yılında 18.000 kişi Osmanlı İmparatorluğu topraklarına göç etmiş ve bu göçler 1877'de hızlanarak devam etmiştir (Türkiye Ansiklopedisi XVII.:459).

F. Diğer Yerlerden göçler:

1570 yılında fethedilen Kıbrıs'a 50-60.000 Türk yerleştirilmişti. Aynı yıl nüfusu 200.000 olan Kıbrıs'ta yaşayan Türk sayısı ise 150.000 kadardı. Adadan Anadolu'ya göçler, 1878 yılında adanın İngiltere'ye kiralınması ile başlamıştır. Bu senelerde 150.000 kişinin göç ettiği belirtilmektedir (Türkiye Ansiklopedisi XVII.Cilt: 463). Bu tarihlerde Anadolu'ya gelenlerin Kıbrıs'a yerleştirilmesi düşünülmüş, fakat fon olmadığından bu düşünce gerçekleştirilememiştir. 1881'de nüfusu 186.173'e inen adadan göçler 1923 yılına kadar devam etmiştir (Darkot Tt.y: 676 ve Orhonlu 1974:19-24).

III- Sonuç

Kısacası, Anadolu'ya yönelik göçlerin demografik, ekonomik ve toplumsal yönden olumlu ve olumsuz birçok etkisi olmuştur. Göçmenler kırsal kesimdeki boş arazilere yerleştirilmişlerdir. Tapu-kadastro işlerinin düzenli işleyememesinin de bir sonucu olarak yerli halk ile çeşitli anlaşmazlıklar ortaya çıkmıştır. Göçmenler yeni köylerin kurulmasına yol açmıştır. Ayrıca göçmenlerin kent hayatına ve küçük ticarete alışmış olanlarının yerleşim yerlerini terk edip kentlere, kent dışı yerlere yerleşmesi sonrasında, göçmenlerin kent ve kasaba çevresindeki boş arazilere de yerleşebilmelerine izin verilmesi, "gecekondü" olgusunu hazırlayan önemli bir faktör olmuştur. Göçler sınıflaşma

açısından alt sınıfların sayıca artması yönünde etki yapmıştır. Nüfus göçlerle hızla artarken köylünün elindeki arazisi de küçülmüş ve yetersiz bir duruma gelmiş, sonuçta toprağını satmaya, köyünde veya kentte işçi olmaya yönelmiştir (Kocacık 1980: 185-187).

Göçlerin toplumsal yapıya olan etkileri günümüze kadar izlerini sürdürebilmiştir. Bu nedenle bu günkü toplumsal yapımızın iyi bilinmesi için bunun hazırlayıcısı olan dünü iyi bilmek, bu günü iyi tahlil ederek önlemler alabilmek mümkün olacaktır. Bunun için de Anadolu'ya yönelik göçlerin toplumsal yapıya etkileri üzerinde araştırmalar arttırılmalıdır.

Kaynakça

- AKTURE, Sevgi (1978). *XIX. Yüzyıl Sonunda Anadolu Kenti Mekansal Yapı Çözümlemesi*, Ankara: O.D.T.Ü. Mimarlık Fakültesi Baskı Atölyesi.
- ALLEN, W. E. D. ve MURTOFF, Paul (1966). *Kafkas Hareketi 1828-1921*, Ankara: Genel Kurmay Basımevi.
- ALPAN, Ahmet L. (2000). "Sivas'ta Yaşayan Çerkeslerde Gelenek ve Görenekler", *C. Ü. Sosyal Bilimler Dergisi*, Sayı 24, Sivas, s. 105-115.
- ANDREWS, P. A. (1992). *Türkiye'de Etnik Gruplar*, Çev. Mustafa Küpüşoğlu, İstanbul: ANT-Tüm Zamanlar Yayınları.
- ATEŞ, T. (1978). "Osmanlı Tarihi Nasıl Yazıldı", *Toplumbilim* 4, 96-102.
- AYDEMİR, İzzet (1988). *Kuzey Kafkasyalıların Göç Tarihi*, Ankara: Kendi Yayınları.
- BALA, Mirza (1997a). "Kırım", *İslam Ansiklopedisi*, C. VI, Eskişehir: M. E. B. Yayınları s. 741-746.
- BALA, Mirza; (1997b). "Hanlığın Sükutundan Sonra Kırım", *İslam Ansiklopedisi*, C. VI, Eskişehir: M. E. B. Yayınları, s. 756-762.
- BALA, Mirza (1997c). "Dağıstan", *İslam Ansiklopedisi*, C. III, Eskişehir: M. E. B. Yayınları, s. 447-451.
- BARKAN, Ömer Lütfi (1944). "Osmanlı İmparatorluğu'nun Teşekkülü Meselesi", *Siyasal Bilgiler Fakültesi Dergisi*, I, 2, s. 343-356.
- BARTHOLD, W. (1997). "Türkistan", *İslam Ansiklopedisi*, C. 12/2, Eskişehir, s. 140-142.
- CAFEROĞLU, A.; (1976), "Kafkasya Türkleri", *Türk Dünyası El Kitabı*, Ankara: Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yayınları, no: 45.
- DARKOT, Besim; 'Kıbrıs Maddesi", *İslam Ansiklopedisi*, Cilt VI.
- DAVISON, Roderic (1963). *Reform in the Ottoman Empire 1856-1876*, Princeton: Princeton University Press.
- HAYIT, Baymirza (1975). *Türkistan, Rusya ile Çin Arasında*, Otağ yayınları.
- ESER, Mehmet (1993). *Uzunyayla Bölgesinde Yaşayan Çerkes Köylerinde Sosyo-Kültürel Değişme*, C. Ü. Sosyal Bilimler Enstitüsü Sosyoloji Anabilim Dalı (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi), Sivas.
- FİRZOĞLU; Rafik Safarov (1999) "Kırım ve Kafkasya'dan Osmanlı İmparatorluğu'na Göçler", *Osmanlı*, Ed.: G. Eren, Cilt IV, Ankara: Yeni Türkiye Yayınları, s. 687-696.
- GÖYUNÇ, Nejat (1973). "XVII. Yüzyılda Güney Doğu Anadolu'nun Ekonomik Durumu", *Türkiye İktisat Tarihi Semineri*, Ankara: H. Ü. Yayınları, C. 13, s. 71-102.
- GÖZAYDIN, Ethem Fevzi (1948). *Kırım Türklerinin Yerleşme ve Göçleri*, İstanbul: Valüt Matbaası.
- İNALCIK, Halil (1964). "Kırım Yurdunun Yok Edilişi", *Türk Kültürü*, 21, s. 61-68.

- KARPAT, Kemal (1985). *Ottoman Population (1830-1914)*, Medison, No: 1189, Wisconsin ve London.
- KARPAT, Kemal (2002). *Osmanlı Modernleşmesi: Toplum, Kuramsal Değişim ve Nüfus*, Çev.: A. Z. Durukan ve K. Durukan, Ankara: İmge Kitabevi.
- KURAT, Akdes Nimet (1966). *Türkiye ve İdil Boyu*, Ankara: Ankara Üniversitesi DTCEF YAY NO.151.
- KOCACIK, Faruk (1980). “Balkanlar’dan Anadolu’ya Yönelik Göçler (1878-1890)”, *Osmanlı Araştırmaları*, Sayı 1, s. 138-19
- KUTLU, Tarık Cemal (1973-74). “Göç Katliam Sürgün”, *Kuzey Kafkasya Dergisi*, IV, 23, s. 24-27.
- LEWIS, Bernard (1970). *Modern Türkiye’nin Doğuşu*, , Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, IV. Seri, no: 8.
- MUTLUBAY, İlhan ve TURFANI Polat (1976) “Doğu Türkistan”, *Türk Dünyası El Kitabı*, Ankara: Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yayını, No.45.
- ORHONLU, Cengiz (1974). “The Settlement of the Otoman Turks in Cyprus 1570-1580”, *Rewiew of the Touring and Automobile Club of Turkey*, XLIV, 323,19-24.
- PINSON, Marx (1972). “Russian Policy and the Emigration of Crimean Tatars to the Ottoman Empire 1854-1862”, *Güney Doğu Avrupa Araştırmaları Dergisi*, 1, s. 37-55.
- PINSON, Marx (1973). “Ottoman Colonization of the Crimean Tatars in Bulgaria 1854-1862”, *VII. Türk Tarih Kongresi Bildirileri, C. II*, Ankara: Türk Tarih kurumu Yayınları, Seri IX, no:7.
- TEMİR, Ahmet (1976) “İdil-Ural ve Yöresi”, *Türk Dünyası El Kitabı*,Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yayını, No.45, Ankara, 1251-1271.
- TÜRK ANSİKLOPEDİSİ, Cilt XVII.
- ŞİMŞİR, Bilal (1968). *Rumeli’den Türk Göçleri, C. I*, Ankara: Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yayınları, no: 34, Seri III, Sayı A 9.
- YÜKSEL, Hasan (1994). “Kafkas Göçmen Vakıfları”, *Vakıflar Dergisi*, Sayı XXIV, Ankara, s. 117-126.